

PREDROMANIČKI SPOMENICI IZ CRKVE SV. MARTINA U LEPURIMA KOD BENKOVCA

Vedrana Delonga

UDK 73.033.1 (497.5 Lepuri) »08«
Izvorni znanstveni rad
Vedrana Delonga
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu

U radu se analiziraju dosadašnji nalazi predromaničke skulpture i latinskih natpisa što čine ostatke kamenog namještaja ranosrednjovjekovne crkve sv. Martina u Lepurima. Ulomci se obrađuju s likovnog i epigrafičko-sadržajnog aspekta te datiraju u konac 9. st. Razmatraju se epigrafički podaci o crkvenim dedikantima i donatorima u kontekstu izgradnje ili obnove sakralnog objekta u vrijeme Branimirova vladanja Hrvatskom.

I. U ruralnom krajoliku Ravnih kotara, na prostoru gdje su cvale liburnska te rimska antička civilizacija, a potom srednjovjekovna obilježena kulturnim stvaralaštvom Hrvata, Lepuri su jedno od brojnih današnjih sela u kojima sačuvani spomenici crkvenoga graditeljstva, ili njihovi ostaci na starim naseobinskim ukopištima, svjedoče o kulturnoj slici ravnokotarskog kraja tijekom čitava srednjeg vijeka i u prošlosti općenito. Unatoč relativno dobroj arheološkoj istraženosti Kotara u odnosu na neke druge regije dalmatinskog prostora, arheološki zahvati u Lepurima nisu nikada poduzeti, premda je već dosadašnji zbir slučajnih arheoloških otkrića, različite vremenske i kulturne pripadnosti, upozoravao na taj zanimljivi arheološki mikroprostor u benkovačkom kraju koji, sudeći po nesustavno prikupljenim arheološkim indicijama, zavrjeđuje da se u budućim planskim arheološkim akcijama nađe na ljestvici prioriteta.

Selo Lepuri (Donji i Gornji) nalazi se oko osam kilometara istočno od Benkovca, na pravcu današnje glavne ceste koja Benkovac spaja sa Skradinom. Smješteno je u istočnom dijelu nekada prostrane srednjovjekovne župe, te kasnijeg turskog ćifluka Kožulovo polje, tj. područja koje se nalazilo u posjedu gospodara srednjovjekovnog kaštela Kožulovac.¹ Pretpostavlja se da je današnji

¹ S. Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve. Starohrvatska prosvjeta (dalje: SHP)

toponim (Lepuri) mlađeg postanja, vjerojatno patronimičkog podrijetla, dok je u prošlosti, do otprilike sredine 18. st., selo obuhvaćeno imenom danas susjednog mu Kožulovca, naselja između Podgrada i Lepura.² U sustavu crkveno-upravne podjele Lepuri su se vjekovima nalazili na jurisdiktivnoj međi Ninske i Skradinske, odnosno kasnije Zadarske i Šibenske biskupije.

Na razvitak tog mikroprostora u prošlosti nedvojbeno je utjecao njegov zemljopisni položaj u geološki izuzetno plodnom i klimatski povoljnom obalnom zaleđu, gdje je Zadar stoljećima kroz povijest bio središtem kulturne i gospodarske radijacije. Topička konstanta aglomeracije na prostoru današnjih Lepura, proizašla iz izrazito agrarne komponente kraja, ostavila je niz materijalnih potvrda u dugom rasponu od prapovijesti do novoga vijeka, a najstarije sežu još iz vremena neolitika.³ Cestovna komunikacija što je u antici povezivala Scardonu i varvarinski municipij s Asserijom i drugim vodećim naseljima (*Iader* i *Aenona*) zapadnog dijela klasične Liburnije davala je vitalnost tom prostoru u rimsko doba.⁴ Sudeći prema dosadašnjim epigrafičkim pokazateljima, život antičke aglomeracije u Lepurima intenzivirao se od sredine 2. st. nadalje⁵, na što primarno utječe neposredna blizina Asserije (Podgrade kod Benkovca), istaknutog municipalnog središta tog dijela Liburnije. U naznačenom kontekstu zacijelo se mogu protumačiti i dosadašnji slučajni arheološki nalazi antičkog doba otkriveni u Lepurima, u plodnoj okolici nadomak drevnog aserijatskog liburnsko-rimskoga grada.⁶

god. II, br. 1, Knin, 1896., 15; S. Bačić, Perušić. Split, 1989., 117; F. Dž. Spaho, Arhivska građa na turskom jeziku za područje sjeverne Dalmacije s posebnim osvrtom na benkovački kraj. Zbornik "Benkovački kraj kroz vjekove" I (dalje: Benkovački zbornik I.), Benkovac, 1987, 140.

² Ž. Bjelanović, Toponimija benkovačkog kraja kao ogledalo njegove prošlosti. Benkovački zbornik I, 177; S. BAČIĆ, o. c., 91.

³ S. Bačić, o. c., 15.

⁴ Ž. Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (dalje: RFFZ) 32 (19)/1992-1993., Zadar, 1993., 137.

⁵ J. Medini, Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svijetlu epigrafskih izvora. Materijali XV, Prilep 1976., 71.

⁶ Veoma je zanimljiv i rijedak u svojoj tipološkoj (nakitnoj) kategoriji nalaz srebrne zoomorfne fibule s prikazom kapitolijske vučice koja doji Romula i Rema. (Š. Batović, Novi prikaz vučice. Diadora 2, Zadar 1960.-1961. 1962, 215-222; B. Ilakovac, Nakit u doba rimskog carstva. U: Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas. Zadar 1981, 46, br. 290). Iz Lepura potječe i nalaz danas stradalog kamenoga liburnskog cipusa Lucija Klodija Kvinta, kao jedan iz brojne skupine (aserijatske) karakterističnih nadgrobnih spomenika iz rimskog doba s područja Liburnije. Do drugoga svjetskog rata cipus se nalazio u crkvi sv. Martina u funkciji nosača oltarne mense (I. Fadić, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa. Diadora 12, Zadar 1990., 263). Taj je nalaz registrirao već krajem prošlog stoljeća L. Marun (usp. Arhivske terenske bilješke L. Maruna, tzv. Marunov dnevnik u Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod nadnevkom 16. 08. 1898). Za buduća proučavanja rimske sakralne topografije Lepura i Aserije veoma je zanimljiv podatak o nalazu kamenog reljefa s Atisovim likom među ruševinama bratimske kuće u Lepurima, 1968. god., što indicira kult Kibe (Magna Mater) u tom kraju, u antici (S. Bačić, o. c., 101). Spomenik se danas čuva u Franjevačkoj zbirci u Sinju.

Podaci o Lepurima u stručnoj literaturi tek se usputno susreću u okviru različitih arheoloških tema. U novije je vrijeme najviše pozornosti povijesnoj i arheološkoj baštini tog mjesta posvetio S. Bačić, franjevac i nekadašnji lepurski župnik, pišući o povijesti i naseljima stare katoličke župe Perušić.⁷ Dosada prikupljena arheološka građa iz Lepura, za koju se može reći da je količinski najizdašnija i trenutačno arheološki najzanimljivija, potječe iz razdoblja ranoga srednjeg vijeka. Čine je kameni predromanički ulomci s položaja crkve sv. Martina i starog sve donedavno aktivnog seoskog groblja uokolo nje. Prvi opći podaci o tom lokalitetu čitaju se još u starijih historiografa, C. F. Bianchija,⁸ i S. Zlatovića,⁹ dok kasniji istraživači na polju srednjovjekovne nacionalne arheologije L. Marun,¹⁰ M. Klarić¹¹ i S. Gunjača¹² u svojim terenskim izvještajima sustavno upozoravaju na starost i povijesno značenje položaja na lepurskom groblju, posebice crkvu sv. Martina. Važnost Lepura u kontekstu srednjovjekovne arheološko-povijesne topografije zadarskog zaleđa osnažuje i podatak o jednom dragocjenom, ali danas najvećim dijelom raspršenom numizmatičkom nalazu iz 1878. god., a tiče se pronalaska ostave srednjovjekovnog novca koja je osim zlatnika bizantskih careva 2. pol. 11. - poč. 12. st. također sadržavala i oko 2000 srebrnjaka ugarskog kralja Kolomana. Kao vrijedan arheološki izvor taj se numizmatički nalaz u novijoj literaturi povezao s povijesnim događajima sjedinjenja hrvatskog i ugarskog kraljevstva poč. 12. st.¹³

II. Crkva u Lepurima naslovljena sv. Martinu nalazi se tik uz cestu Benkovac-Skradin, na katoličkom seoskom groblju na kojemu monolitne kasnosrednjovjekovne nadgrobne ploče ukazuju na ukopište dužeg povijesnog trajanja.¹⁴ Crkva sv. Martina, kao objekt koji smo poznavali do njena barbarskog rušenja u Domovinskom ratu (1991.-1995.), jednostavno je rustikalno sakralno zdanje koje kasnobaroknim elementima na pročelju i u dijelu gornjeg arhitekton-

⁷ Usp. bilj. I.

⁸ C. F. Bianchi, *Zara Cristiana II*. Zara, 1880., 358.

⁹ S. Zlatović, o. c., 15.

¹⁰ Usp. arhivske terenske zabilješke L. Maruna (tzv. Marunov dnevnik) u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu pod nadnevcima: 9. o6. 1892; 16 i 17. 08. 1898; Također i podatak u: L. Marun, *Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina* s pisanom uspomenom hrv. kneza Mutimira II. SHP, N. S. I, Zagreb, 1927, 290.

¹¹ Arhiv Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, spis br. 261/29 iz 1929. god. sadrži službeni dopis M. Klarića, kustosa tadašnjeg Oblasnog Muzeja Hrvatskih spomenika u Kninu (danas Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu) Oblasnoj Samoupravi Zagrebačke oblasti u Zagrebu u kojemu, na temelju dotad u Muzej prispjelih ulomaka starohrvatskog doba, predlaže i traži potporu za provođenje istraživačkih arheoloških radova u unutrašnjosti crkve sv. Martina u Lepurima, ali s odgovorom na Klarićevo traženje nismo upoznati.

¹² S. Gunjača, *Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1952*. SHP III, 4, Zagreb 1955, 228-229.

¹³ I. Mirnik, *Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici*. Benkovački zbornik I., Benkovac 1987, 85, 89; N. Jakšić, *Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola*. Diadora 11, Zadar, 1989, 427.

¹⁴ Š. Bešlagić, *Stećci i neki njima slični nadgrobnici u okolici Zadra*. Radovi JAZU 21, Zadar 1974, 70-87.

skog plašta svjedoči o vremenu veće obnove crkve na prijelazu 17. u 18. st., o čemu postoje i arhivske vijesti.¹⁵ Međutim, kronologija građevine je slojevita i plod je više arhitektonskih zahvata tijekom prošlosti od onih najstarijih zasad tek skromno indiciranih, za koje se oprezno predmnijeva da sežu u kasnoantičko doba, do novijih manjih preuređenja tijekom 20. st. (1935; 1950-1955; 1973)¹⁶ koja nisu bitno izmijenila vanjski izgled dotad postojeće građevine. Naime, tijekom posljednjih radova na crkvi nađeno je više predromaničkih kiparsko-epigrafičkih ulomaka, uglavnom *spolia* u zidu crkvenog objekta, a pokoji i u okolnim grobovima, pa je prava šteta da se već tada nisu proveli i istraživački arheološki zahvati na lokalitetu.

S crkvom sv. Martina u Lepurima prvi je stručnu javnost pobliže upoznao I. Petricioli 1987. god., valorizirajući objekt u grupi spomenika romaničke i gotičke arhitekture benkovačkog kraja¹⁷, što je značilo prvu objavu tih u znanosti zapostavljenih ali vrijednih primjera crkvenog graditeljstva romanike i gotike u zaleđu Zadra. Crticama o predromaničkim nalazima iz Sv. Martina evociramo dio znanstvenog opusa akademika I. Petriciolija, zahvalni autoru što je zapaženim radovima i bezbrojnim temama o srednjovjekovnoj arheološkoj i povijesno-umjetničkoj baštini Zadra, zadarskog otočja i Ravnih kotara ispunio mnoge stranice hrvatske medievalne bibliografije. Na crkvi sv. Martina, za koju kaže da je sagrađena na mjestu starije iz predromaničkog doba, I. Petricioli je prepoznao romaničke stilske elemente sa slijepim polukružnim lukovima i plitkim polupilastrima na bočnim zidovima, te rimskim kamenim spolijama u njihovu zidu. Upozorio je na četvrtastu, pravokutnu apsidu kao oblik crkvenog svetišta koji već odaje karakteristike gotičkog stila u sakralnoj arhitekturi Dalmacije. U tom obliku građevina je po svoj prilici dočekala burne tursko-mletačke ratove u 17. st., kada je porušena te, kako je već rečeno, obnovljena na prijelazu 17. u 18. st. Štoviše, arhivski podaci kažu da je u dugom Kandijском ratu (1645-1669) bila znatno urušena, ali ne i potpuno razorena, već "sva raskrivena, a zidovi su joj stršili u visini čovjeka".¹⁸ Renovirana je potom više puta do naših 90-ih kada je u tijeku Domovinskog rata (1991-1995) razrušena gotovo do temelja.

Tijekom spomenutih radova na popravku crkve 1973. godine u novo-obnovljene zidne i podne plohe ponovno je ugrađeno nekoliko otkrivenih predromaničkih kamenih ulomaka, a poneki su dospjeli kao gradivo u konstrukcije okolnih grobova na seoskom ukopištu uz crkvu.¹⁹ Na temelju nemalog broja slučajno prikupljenih predromaničkih ulomaka, zacijelo preostalih unutar areala prvotne arhitekture kojoj su pripadali, daje se zaključiti da crkva sv. Martina kontinuirano na temeljima starijeg sakralnog zdanja iz predromaničkog doba kao najstarijeg zasad jasno indiciranog sloja crkvene arhitekture. Pronalazak,

¹⁵ S. Bačić, o. c., 96, 98.

¹⁶ Isti, o. c. 99; N. Gabrić, Neobjavljeni starohrvatski spomenici u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Kačić 6, Split, 1974, 49.

¹⁷ I. Petricioli, Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju. Benkovački zbornik I, Benkovac, 1987, 113-124 (119).

¹⁸ S. Bačić, o. c., 96.

¹⁹ N. Gabrić, o. c. 49.

međutim, većeg akantus kapitela (sl. 11), s ornamentalnim oblikovanjem donjeg trupa svojstvenim stilu kasnoantičke arhitektonske skulpture 5. - 6. st.²⁰, također upozorava i na neki raniji, možda starokršćanski objekt na tom položaju koji bi prethodio predromaničkoj graditeljskoj fazi. No, ispravnost potonjih naslućivanja moguće je provjeriti samo provođenjem arheoloških iskopavanja na lokalitetu.

Kapitel iz crkve sv. Martina u Lepurima (11)

Spomenuta recentna preuređenja na crkvi sv. Martina (1950-1955; 1973), koja su u više navrata poduzimali tadašnji lepurski župnici, jedan su od razloga što u tim zahvatima prikupljeni predromanički ulomci nisu danas obuhvaćeni jedinstvenim muzejskim smještajem. Tako se stanoviti broj ulomaka (sl. 1, 4, 5, 9, 10) iz vremena obnove crkvenog objekta 1973. god. nalazi u Muzejskoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju, dok je ostatak, svojedobno pronađen od L. Maruna, M. Klarića i lepurskog župnika S. Bačića (1950-1955), pohranjen u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (sl. 2, 3, 6, 7, 8). Potonjim smještajem obuhvaćena su i dva ulomka predromaničke skulpture (sl. 12, 13) pronađena u veljači 1996. god. prilikom terenskog obilaska ruševina postradale crkve sv. Martina. Očito se radi o nekima od ulomaka koji su za popravku crkve 1973. god. nepažnjom ponovno dospjeli u zidove i u pod crkve.

²⁰ Usp. stilizaciju lepurskog kapitela s kapitelima iz starokršćanske crkve u Potravlju kod Sinja (F. Radić, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvoga muzeja hrvatskih spomenika. SHP, God. I, br. 4, Knin, 1895, 207, br. 14, osobito br. 15; J. Jeličić, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split, 1984, 173, 3a) ili kapitelima starokršćanskog doba iz gradske bazilike u Saloni i s kompleksa na Manastirinama (W. Gerber, Forschungen I, 43, sl. 67; R. Egger, Forschungen II, 27, sl. 26; E. Ceci, I monumenti cristiani di Salona II, Milano, 1963, Tab. VI, 2; Tab. XXXI, 4).

III. Predromanički kameni ulomci iz crkve sv. Martina, očito sačuvani na prostoru građevine kojoj su izvorno pripadali, služe kao arheološki dokument u pokušaju rekonstrukcije kulturnog obrisa lokaliteta u predromanici i svojevrsan putokaz u budućim arheološkim istraživanjima. Stilom i kvalitetom izradbe, te sačuvanim epigrafičkim tragovima, ti nalazi upozoravaju na značenje ranosrednjovjekovne crkve u Lepurima, a prema tome i na njene graditelje - donatore.

Uglavnom su to ulomci liturgijsko-dekorativnih obilježja koji očituju jasna stilska rješenja. Motivi i ukrasne kompozicije kojima su providene njihove kamene plohe, makar i fragmentarno očuvane u odnosu na izvorni izgled cjeline, dobro su poznati u klasičnom repertoaru predromaničke skulpture i epigrafike

Dio dovratnika (pilastra?) iz crkve sv. Martina u Lepurima (13)

9-10. st. na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske te u istočnojadranskim gradovima toga doba. Po svojoj funkcionalnoj namjeni u okviru crkvenog objekta pronađeni fragmenti iz Sv. Martina gotovo u cijelosti predstavljaju ostatke opreme crkvenog interijera, točnije, dijelove njegova ukrašenog kamenog namještaja. Izuzetak je jedan ulomak arhitektonske dekoracije s fragmentarnim ukrasom tropрте plетенice s "okulusima", veoma nalik motivu na dvama pilastrima iz Biograda²¹, a veličinom i oblikom mogao bi odgovarati konstrukciji crkvenog dovratnika (sl. 13) (dim. 57 x 22 x 18 cm). Takvu atribuciju sugerira i profilacija "L" forme na jednoj bočnoj strani ulomka, premda se može pomišljati i o izvorno predromaničkom pilastru oltarne ograde koji je naknadno preklesan, posluživši nekoj konstruktivnoj namjeni na crkvi. Za razliku, pak, od spomenutog svi ostali ulomci pokazuju formalnim elementima pripadnost funkcionalno različitim elementima liturgijskog namještaja. Najviše pronađenih ulomaka potječe s oltarne ograde (sl. 1, 4, 5, 8, 9, 10, 12), standardnog elementa u unutrašnjosti predromaničkih crkava, zatim oltarne mense (sl. 6, 7), dok neki fragmenti ukazuju i na dijelove crkvenog ciborija (sl. 2, 3), što govori o raznolikosti u sadržaju ukupnoga kamenog ansambla unutar liturgijskog prostora.

²¹ B. Juraga, Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda. Diadora 9, Zadar 1980, Tab. XI, 45, 46.

Od više komada skulptiranog kamenog namještaja, za koje se sa sigurnošću može reći da su činili dijelove septuma pred crkvenim oltarom, prepoznatljiviji su elementi gornje i donje zone oltarne ograde, dok ostaci njezina središnjeg dijela s uobičajenim stupovima i kapitelima zasad nisu pronađeni. Iz donjega dijela septuma mogu se identificirati tri ulomka dekorirane ploče pluteja (sl. 8, 9, 10), manji dio pilastra (sl. 12), a od gornjih elemenata dio zabata (sl.1) i dva ulomka arhitrava (sl. 4, 5). Odnosni arhitravi javljaju se u dvije formalne inačice: u tropojasnoj i dvopojasnoj ukrasnoj shemi. Dvopojasni arhitrav (sl. 5) (dim. 20 x 21 x 10 cm), premda isklesan od iste vrste lokalnog kamena, odudara užim stilskim tretmanom od ostalih elemenata trabeacije. Može se tumačiti

Ulomak arhitrava iz crkve sv. Martina u Lepurima (5)

ostatkom neke druge, možda i sinkrone stilske intervencije u opremanju objekta, ili je prilikom ranijeg evidentiranja nalaza omaškom, pak, pripisan predromaničkom objektu u Lepurima. Likovno-epigrafičkom raščlambom prednje plohe, s kukama na izduženoj drški i natpisom, podudaran je stilskim rješenjima koja su osobito zastupljena u tipologiji arhitrava predromaničke skulpture Zadra i gravitirajućeg prostornog kruga, a što ilustriraju sačuvani primjeri iz zadarskih predromaničkih crkava²², iz Galovca²³, Biograda, Novalje i Vrgade²⁴, Biljana Donjih te Pridrage.²⁵

²² I. Petricioli, Ranosrednjovjekovni natpisi iz Zadra. Diadora 2, Zadar, 1960-1961, Tab. IV, b, VII, IX.

²³ J. Belošević, O rezultatima istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini. RFFZ 30 (17)? 1990/1991, Zadar 1992, Tab. XXIII, 1.

²⁴ B. Juraga, o. c., Tab. XV, 68; Tab. XVI; M. Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području. Biogradski zbornik 1, Zadar, 1990, Tab. IX, 3; A. Kurilić, Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 36, Zadar 1994, Tab. IV-VI.

²⁵ V. Delonga, Kameni spomenici s "Begovače" u Biljanima Donjim kod Zadra. SHP III, 20/1990., Split, 1992, Tab. V-VI; S. Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada. SHP III, 8-9, Zagreb, 1963, Tab. IV.

Ulomak druge kamene grede (sl. 4) (dim. 42 x 21 x 8 cm) pokazuje stilsku pripadnost grupi predromaničkih arhitrava kojima glavne odlike daje tropojasni dekorativni slog kuka u gornjem polju, niz neprekinutih troprutih petlji, tzv. pereca po sredini i natpisno polje u donjem pojasu. Iako se motiv pereca i natpisnog polja različito raspoređuje unutar dekorativne cjeline na lepurskom arhitravu, radi se tek o varijaciji na isti motivsko-kompozicijski predložak kakav očituju arhitravi unutar dvije prostorne grupe lokaliteta: Zadra i zadarskog zaleđa (Otres, Kula Atlagića, Nin), te Splita i srednjodalmatinskog zaleđa (Stupovi, Blizna, Muć Gornji). Sve poznate analogije donose rješenje s natpisnim poljem u donjem uzdužnom pojasu, što uz dijelove ansambla sa Stupova²⁶,

Ulomak arhitrava iz crkve sv. Martina u Lepurima (4)

Otres²⁷, Kule Atlagića²⁸, Nina²⁹ potvrđuju i arhitravi iz Zadra³⁰ i tri ulomka arhitrava koja potječu iz kruga splitske katedrale³¹. Suprotno tomu, za otučenu površinu što je zauzimala središnji pojas na lepurskom arhitravu može se reći, ali ne s potpunom sigurnošću, da je nosila uklesani natpis na što bi upućivao raspored polja na ulomku pretpostavljenog ciborija (sl. 2). Likovni, međutim, detalj koji stilski i tipološki približe determinira lepurski arhitrav kao i ostatak ansambla, jer se kao motiv provlači na tipološki različitim elementima crkvene

²⁶ S. Gunjača, *Ostaci starohrvatske crkve sv. Cecilije na Stupovima u Biskupiji kod Knina*. SHP III, 5, Zagreb, 1956, sl. 13.

²⁷ M. Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otrisa*. Kačić 25, Split, 1993, 408.

²⁸ MUZEJ HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA (vodič). Split, 1979, 49; *I. Ostojić*, *Benediktinci u Hrvatskoj II*. Split, 1964, 109.

²⁹ M. Jurković, *Od Nina do Knina. Iz hrvatske spomeničke baštine od 9. do 11. stoljeća*. Zagreb, 1992, 93, br. 22.

³⁰ I. Petricioli, o. c., Tab. IV, a.

³¹ Ž. Rapanić, *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (Dalje: VAHD) 65-67/1963-1965*, Split 1972, br. 16-19, 283-285.

opreme: arhitravima, zabatima, ciboriju(?!), jest svakako ornament kukâ. Niskih, punih i glatkih drški te naglašene volute, kvalitetan su klesarski rad istovjetan obradi kukâ na trabeaciji predromaničke bazilike na Stupovima u Biskupiji³² i crkvi u Otresu kod Bribira³³ te gredi s dedikacijskim natpisom donatorice

Dio ciborija (?) iz crkve sv. Martina u Lepurima (2)

Marine iz Sv. Krševana u Zadru.³⁴ Premda je ukras troprutih petlji (pereca), također jedan od raspoznajnih motiva u likovnom rješenju arhitrava odnosno tipa, široko rasprostranjen u plitkoreljefnoj predromaničkoj plastici, najbolji oslonac za uže vremensko atribuiranje arhitrava iz Lepura čini istovrsna grupa predromaničkih reljefa s prostora srednje i sjeverne Dalmacije što se smještaju u vremenski okvir vladanja kneza Branimira.³⁵ Neke od tih skulptura datirane su i Branimirovim imenom: ukupna predromanička trabeacija crkve iz ranosrednjovjekovnog Otresu ili dijelovi septuma iz crkve sv. Petra u Muću Gornjem, potonji čak i godinom 888, ili ona iz Sv. Mihovila u Ninu³⁶, što znači da su kronološka okosnica obaju regionalnih grupa datirani spomenici iz vremena Branimirova vladanja.

Gornjoj zoni predromaničkog septuma crkve u Lepurima pripadao je i zabat (sl. 1) (dim. 20 x 30 cm) od kojega je sačuvan veći dio središnje plohe s križem kao glavnim motivom ukrasne kompozicije. Pokazuje gotovo identičnu

³² Usp. bilj. 25.

³³ Usp. bilj. 26.

³⁴ Usp. bilj. 29.

³⁵ I. Petricioli, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima. Izdanja Hrvatskog Arheološkog društva 8, Split, 1984, 224-225; Isti, Od Donata do Radovana. Split, 1990, 44, 55; M. Jurković, o. c., 31, kat. br. 23.

³⁶ M. Zekan, o. c., 406-412; 414-416; tabla na str. 408 (trabeacije b, c, d).

stilsku razradu kao zabat s natpisom ...pastor o... koji se danas čuva u splitskom Arheološkom muzeju, pobliže neutvrđena podrijetla, vjerojatno iz Splita.³⁷ Općim likovnim rukopisom, ali i u detalju raspoznatljivom u oblikovanju središnjeg križa s akcentiranim okulusom, ili, pak, u istaknutim voluticama na krakovima križa lepurski ulomak u potpunosti odgovara splitskom primjeru.

Dio zabata iz crkve sv. Martina u Lepurima (1)

Pronađeni dijelovi skulptiranih kamenih ploča upućuju i na ostatke pluteja iz donjeg dijela oltarne ograde. Budući da se pronađeni fragmenti izravno ne spajaju, u ovom trenutku teško je utvrditi radi li se o dijelovima više od jednog

³⁷ Ž. Rapanić, Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu. VAHD 60, Split, 1958, 119; M.-P. Fleche Mourgues - P. Chevalier - A. Piteša, Catalogue des sculptures du haut Moyen-Age du Musée archéologique de Split, I. VAHD 85, Split 1992, 247-248, Tab. IX, V. 2.

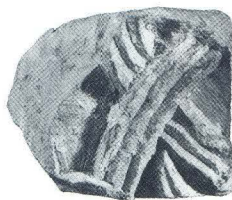

Ulomci pluteja iz crkve sv. Martina u Lepurima (9,8)

pluteja, premda likovni elementi sugeriraju obje mogućnosti. Likovno rješenje najvećeg sačuvanog dijela pluteja (sl. 8) i jednog manjeg ulomka gornjeg rubnog pojasa (letve) pluteja monolitnog s pločom (sl. 9) (dim. 34 x 11 x 14 cm) što nosi ostatak prikaza ptičje glave, govore da se radi o prilično razrađenoj dekorativnoj kompoziciji gdje se u standardnu, troprutu geometrijsku osnovu unose simbolični, liturgijski zoomorfni i florealni motivi, ili se sudeći po ukrasu troprute osmice prilazi motivskim varijacijama geometrijskog ornamenta. Podsjetimo na zamjetnu pojavu potonjeg motiva upravo na predromaničkim reljefima Splita i okolice (Putalj, Gradina) i kninskog Kapitula.³⁸

³⁸ T. Burić, Kameni namještaj predromaničke crkve sv. Jurja na Putalju iznad Kaštel-Sućurca. SHP III, 13, Split, 1983, Tab. II, 5; Isti, Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula. SHP III, 13/1988, Split, 1990, Tab. IV, 20, 28.

Tropruti splet krugova i dijagonala s prikazom ptice u međuprostoru koja u kljunu drži cvijet činili su nadasve zanimljivu izvedbu dekorativne kompozicije na najvećem od tri dosad pronađena fragmenta pluteja, s dijelom utora na desnoj strani koji je služio učvršćivanju pluteja na pilastar oltarne ograde (sl. 8) (dim. 50 x 23 x 12 cm). Sveukupna stilizacija, pokazano rješenje i odabir dekorativnih elemenata kao i njihova ukomponiranost u kamenu plohu pluteja izdvaja se iz niza stereotipnih shema u reproduktivnom repertoaru troprutih motiva, te svoju najbližu, gotovo jedinu podudarnost nalazi u kompoziciji pluteja iz Arheološkog muzeja u Splitu.³⁹ Sačuvani primjeri analognih dekorativnih shema nisu mi poznati, osim što se velike podudarnosti uočavaju u stilskoj obradi motiva ptice i palmeta na jednom pluteju i ulomku zabata iz predromaničke crkve u Plavnu, datiranih u 2. pol. 9. st.⁴⁰ Ulomak opisanog pluteja iz Lepura (sl. 8) svojim likovnim govorom gotovo je analogan spomenutom splitskom, s uočljivom palmetom onakva tipa kakav u likovnom repertoaru plutejnih kompozicija upravo njeguju predromaničke radionice Splita.⁴¹ Dodajmo još da se iste susreću u Plavnu kraj Knina gdje se, primjerice, u kompoziciji istog pluteja pojavljuju uz motiv ptice⁴² koja je, k tome, analogna obradi ptičjeg lika na leperskom pluteju.

Ulomak pluteja iz crkve sv. Martina u Lepurima (10)

Treći ulomčić, koji bi također odgovarao ostatku pluteja (sl. 10) (dim. 12 x 15 x 14, 5 cm), ukrašom međusobno prekrivenih troprutih vrpca te sačuvanim djelićem nekog vegetabilnog motiva (lista, ljiljana i sl.) s lijeve strane, uklapa se u gore spomenutu ukrasnu shemu iz koje je vidljivo da su donje kamene plohe oltarne ograde nosile kombinirana geometrijska i vegetabilno-zoomorfna likovna rješenja.

³⁹ Ž. Rapanić, o. c., 118; M.-P. Fleche Mourgues - P. Chevalier - A. Piteša, o. c., Tab. II, I.5.

⁴⁰ S. Gunjača, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica* I, SHP III., 6, Zagreb, 1958, sl. 18, 19, 20; M. Jurković, o. c., 29.

⁴¹ Ž. Rapanić, o. c., 104, sl. 15; M.-P. Fleche Mourgues - P. Chevalier - A. Piteša, o. c., 283, I. 10, 293, Tab. XXIV, VIII. 6.

⁴² S. Gunjača, o. c., sl. 19.

U takav motivski repertoar spada i manji ulomak, preostao od donjeg dijela kamenog pilastra, bez izvorno sačuvane debljine, s dijelom klina za usađivanje na stipes oltarne ograde (sl. 12) (dim. 28 x 22,5 x 7,5 cm). Na njemu je ukras troprute kružnice s lisnatim unutarnjim izdancima i četverolatičnim cvijetom u sredini, te po jednom zavojnicom u praznim ugaonim poljima na vanjskoj strani kružnice. Zasebno promatran, motiv je u osnovi derivat florealne sheme kakva se susreće na plutejima predromaničkih crkava u kninskom kraju: na Kapitulu⁴³, Violi-Vrpolju i Plavnu⁴⁴, ili pak reljefima Splita.⁴⁵ Izuzevši splitske analogije, svi spomenuti primjeri s hrvatskog prostora u zaleđu datirani su reljefima Trpimirova doba iz Rižinica, odnosno kapitulskom skulpturom prve faze, iz sredine i početak 2. pol. 9. st.⁴⁶ Obrada, čak, cvjetnog ornamenta na ostatku pilastra iz Lepura, kao sitan detalj u ukupnoj kompoziciji, nalik je stilizaciji istovrsnog motiva na predromaničkim reljefima Splita (zabat s natpisom *...pastor o...* i plutej s pticom), prije spomenutih u kontekstu njihove podudarnosti s likovnim oblikovanjem pluteja i zabata iz Lepura.⁴⁷

Ulomak pilastra iz crkve sv. Martina u Lepurima (12)

Međutim, dvama ulomcima pronađenima na prostoru crkve u Lepurima (sl. 2) (dim. 33 x 18, 5 x 12 cm), (sl. 3) (dim. 13 x 30 x 12 cm) teško je, na temelju raspoložive građe, točno odrediti mjesto u sklopu jedne od funkcionalnih cjelina unutar kamenog liturgijskog ansambla. Budući da formalne odlike ulomaka (oblik, dimenzije, te raspored ukrasnih polja) ne pokazuju sukladnost s opisanim dijelovima trabeacije oltarne ograde, iako su likovno-stilski istovjetni, upućuju stoga na neki drugi element u sastavu crkvene opreme, možda na konstrukciju ciborija.

⁴³ T. Burić, o. c., Tab. VII, 2, 3

⁴⁴ S. Gunjača, o. c., sl. 7

⁴⁵ Ž. Rapanić, o. c., 112, sl. 15, 22.

⁴⁶ T. Burić, o. c., 108-109.

⁴⁷ Ž. Rapanić, o. c. 119, sl. 26; 118, sl. 23.

Iz prethodnog uvida u tipološke i stilske osobine kamenih nalaza predromaničkog doba iz Sv. Martina u Lepurima, navlastito dijelove crkvenog namještaja, očito je da sve likovne komponente koje fragmenti posjeduju odgovaraju skulpturi datiranoj u 2. pol. 9. st. S kronološkog aspekta, izravne i čvrsto datirane stilske analogije prate se u krugu sakralnih objekata nastalih u Branimirova doba, primjerice na Stupovima i Otresu, gdje arhitektura s kojom direktno korespondiraju (Stupovi)⁴⁸ ili Branimirovo ime uklesano na trabeaciji septuma (Otres)⁴⁹ čine datacijsku odrednicu grupe. Izuzimajući neke manje stilske specifičnosti u kompoziciji ukrasa, kiparsko-epigrafički ostaci iz Lepura mogu se, znači, vezati uz ona stilska ostvarenja koja su podjednako poznata u srednjodalmatinskom, točnije lokalnom splitskom radioničkom klesarskom krugu te onom u užoj okolici Knina, ali istodobno i uz takva rješenja koja se ostvaruju u krugu djelovanja zadarskih predromaničkih radionica.

Bez obzira na pojedinosti u izboru motiva i obradi, koje bi upućivale na bliskosti zadarskom tj. splitskom krugu, sve predromaničke fragmente iz Sv. Martina kojima zasad raspoložemo valja datirati u isto vrijeme. Zbog toga dosadašnje nalaze predromaničke skulpture iz Lepura sagledavamo kao produkt klesarske radionice kvalitetnih zanatskih ostvarenja, u kojoj su zamjetna dva vremenski paralelna stilska manira (rukopisa), pri čemu je očito da neki dekorativni elementi (usp. zabat, plutej sa pticom) (sl. 1, 8) izrazitije ukazuju na likovne koncepcije zamjetne u skulpturi splitskog kruga u zreloj predromanici (9.-10. st.).

V. Epigrafička komponenta, kao sastavni dio predromaničke skulpture koja uvelike komplementira likovni ukras, dovodeći ih u odnos uzajamne implikiranosti, općenito je od posebnog značenja za vrednovanje spomeničkih cjelina, pa tako i kamenih reljefa u crkvi sv. Martina, nastalih u predromanici. Natpis, sročeni latinskim jezikom i uklesan u kamenu crkvenog interijera, imao je za svrhu trajno zabilježiti neku liturgijsku misao, no najčešće posvetnu poruku donatora-dedikanta čime je tekst dosizao razinu društveno relevantne komunikacije.

Među dosadašnjim nalazima iz Lepura najzanimljiviji su upravo ulomci koji nose ostatke natpisa, a prate se na funkcionalno različitim elementima liturgijskog namještaja, od dijelova oltarne ograde i mense oltara, te vjerojatnog ciborija. U odnosu na izvornu cjelinu kojoj su prvotno pripadali svi su podosta fragmentarni (sl. 1, 2, 3, 5), pa stoga sadržajno škrti ili pak dvojbeni, dok najviše podataka nudi natpis sačuvan na dijelovima oltarne mense (sl. 6, 7).

Ostaci natpisa na dvopojasnom arhitravu (sl. 5) i zabatu (sl. 1) suviše su skromni i ne otvaraju mogućnost za barem minimalnu restituciju teksta. Za razliku od njih, fragmenti natpisa sačuvanog na ulomcima liturgijskog namještaja za koje pretpostavljamo da su mogli pripadati konstrukciji ciborija (sl. 2, 3) donose nešto više informacija koje će, uz prateća stilska svojstva, potkrijepiti pretpostavke o vremenu nastanka odnosno kiparsko-epigrafičkog ansambla u predromanici. Naime, oba fragmenta (sl. 2, 3) odlikuju se istovjetnim duktusom

⁴⁸ Usp. bilj. 35.

⁴⁹ Usp. bilj. 27.

slova u natpisu, što govori u prilog njihovoj istovremenosti, štoviše pripadnosti istoj funkcionalnoj i tipološkoj cjelini. Na jednom od ulomaka (sl. 2) jasno se čita [...t (c?)]E IN DECORE D[...], odnoseći se zacijelo na ures (*decus, -oris, n.*) kojim je crkva opremljena. Natpis na drugom fragmentu (sl. 3) tekstovno je krnj uslijed oštećenja u sredini natpisne plohe pod kojim se tekst tek nejasno razaznaje. Prateći duktus sačuvanih grafijskih ostataka na rubovima oštećenja, iza slova *d* nazrijevamo grafemsku skupinu *ux*, pretpostavljajući da krnji grafemi na otučenom dijelu teksta izvorno čine slova riječi *dux* (= vojvoda, knez), tj. uobičajeni i najčešći latinski naslov hrvatskih vladara u ranom srednjem vijeku (9.-11. st.), dok dočetak prethodne skupine ...*OR(um)*... razrješujemo kao suspenziju riječi u etnonimu [*Chroat*]*OR(um)*. Prema tomu, prikazani dio natpisa hipotetički razrješujemo sintagmom [...*Chroat*]*OR(um)* *D[ux]* *A(me)**N*. Takva

Dio cibonija (?) iz sv. Martina u Lepurima (3)

restitucija, zbog lošeg stanja natpisa očito nedovoljno pouzdana ali u velikoj mjeri vjerojatna, logično navodi na povezivanje epigrafičkog navoda uz konkretnu vladarsku osobu čije se ime nije sačuvalo, a predmnijevamo da je u sklopu vladarske imenske formule moglo pratiti naznačenu kneževsku intitulaciju (*Chroatorum dux*). Rečeno svakako navodi na pretpostavke o izravnom udjelu hrvatskog vladara u akcijama oko izgradnje (uređenja) predromaničke crkve u današnjim Lepurima; osobi kojoj bi, s obzirom na mjesto koje je zauzimala u onodobnoj društvenoj hijerarhiji, logično pripala i uloga glavnog subjekta u takvim radnjama. Promišljamo, dakle, da je riječ o natpisu koji je u kamenu crkvenog namještaja trajno obilježio čin posvete, bilo novoizgrađene predromaničke crkve ili završetak većih graditeljsko-kiparskih intervencija na objektu, u kojim radovima hrvatski knez sudjeluje u ulozi izravnog donatora ili pak pokrovitelja čitave akcije. Takvi natpisi u starijoj hrvatskoj latinskoj epigrafici nisu rijetkost. Štoviše, taj je korpus u predromanici; od 9-11. st., ponudio niz analognih primjera u izuzetno brojnoj kategoriji posvetnih (dedikacijskih) epigrafa koji upravo donose zapise o posvetama iz temelja izgrađenih crkava ili obnovljenih ranijih, starokršćanskih zdanja, a također i višekratnom opremanju predromaničkog liturgijskog prostora.⁵⁰ S epigrafičkog aspekta, čini se dopu-

⁵⁰ V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. Split, 1996.

štenim i lepujskim predromaničkim nalazima pripisati takve odlike, sagledavajući ih u sličnim okolnostima, premda će za egzaktnije vremensko određenje konkretnih kiparsko-epigrafičkih ostataka biti odlučujući njihovi likovni pokazatelji. Oni, u usporedbi s vremenski teže odredivim epigrafičko-grafijskim svojstvima latinske inskripcije koja ih prati, nesumnjivo bivaju čvršći oslonac za uže datiranje ulomaka iz Sv. Martina. Stoga, dovodeći i tekstovno skromne epigrafičke podatke na ulomcima (sl. 2, 3) u vezu s likovno-stilskim elementima, a koje smo prethodno okvirno opredijelili dobu kneza Branimira, čini se da se opremanje interijera u ranosrednjovjekovnoj crkvi u Lepurima nije odvijalo prije Branimirova vremena, štoviše pri koncu njegova vladanja Hrvatskom; možda čak kao rezultat obnove ranije starokršćanske crkve koju, do egzaktnih arheoloških provjera tek oprezno pretpostavljamo na tom mjestu. Na taj je čin opremanja interijera novim kamenim uresom vjernike u crkvi izravno upozoravao natpis (...*IN DECORE*...) uklesan na ciboriju (?!). Zahvat na predromaničkoj crkvi u Lepurima bio bi u tom slučaju jedan u nizu sličnih primjera izgradnje, a poglavito obnove i opremljenosti dotadašnjih crkava skulptiranim namještajem u duhu predromaničkih liturgijskih rješenja što su uslijedila od vremena Branimira u podmaklom 9. st. Prepoznamo ih kao odraz graditeljsko-obnoviteljskog programa sukladno naporima rimske Crkve, a nadalje papinskog priznanja hrvatskog entiteta. Takvu pojavu potvrđuju mnogi slični primjeri u graditeljstvu, skulpturi i epigrafičkoj baštini zrele predromanike za Branimirova vladanja.⁵¹

Istoj akciji oko uređenja crkve pridružuje se i neki opat, zasad nepoznata imena, na što upućuje natpis uklesan na jednom (sl. 7) od dvaju sačuvanih ulomaka mense crkvenog oltara (sl. 6, 7). Po iskazanim grafijskim odlikama oba su srodna latinskom epigrafu na pojedinim dijelovima crkvenog namještaja, točnije pretpostavljenim fragmentima ciborija, što sudjelovanje opata spomenutog u natpisu u radovima na uređenju crkve stavlja u isti vremenski kontekst. Na gornjoj plohi većeg fragmenta mense (sl. 7) zamjećuje se ostatak okomite haste uklesanog križa, dok ostaci latinskog natpisa na prednjoj strani obaju ulomaka sugeriraju duži tekst koji se nastavljao dužinom užih ploha mense. Ulomci se izravno ne spajaju pa se ni sadržaj sačuvanog latinskog natpisa na njima ne prati u slijedu. Na manjem ulomku (sl. 6) (dim. 24 x 28 x 10-10,5 cm) jasno se čita riječ ...*GENETRIX*... i odnosi se na jednu od čestih apozicija koje Sv. Mariju označuju Bogorodicom (*Dei genatrix*). Na većem, pak, ulomku (sl. 7) (32 x 26 x 10-11 cm), unatoč mjestimičnim oštećenjima na rubovima, najveći dio teksta je čitljiv i restituira se kao ...*IN(m)ERITVS ABB(as)*..., u hrvatskom značenju nezastupljenog (nedostojnog) opata. Slično natpisu na dijelovima pretpostavljenog ciborija (sl. 2, 3), i ovaj na mensi, pisan je grafijskim stilom svojstvenim epigrafičkim tekstovima ranoga srednjeg vijeka, uz uporabu karakterističnih grafijskih elemenata u funkciji skraćenica (kontraksije i suspenzije), te tzv. epigrafičkog nexusa što se vidi u primjeni *litterae insertae* (*ge*, *tr* u riječi *genatrix*; *ri*, *tu* u riječi *inmeritus*). Tako početni dio riječi restituira se kao *in(m)eritus* sastavljač teksta kontrahira vodoravnim znakom uobičajene srednjovjekovne pokrate za slovo *m*, dok u sljedećoj riječi istovjetnim se znakom koristi kao suspenzijom za dva krajnja slova u riječi *abb(as)* (sl. 7). Iza potonje prati se skupina

⁵¹ Ž. Rapanić, Predromaničko doba u Dalmaciji. Split, 1987, 169; N. Budak, Prva stoljeća Hrvatske. Zagreb, 1994, 28; M. Zekan, o. c., 417-418; I. Goldsten, Hrvatski rani srednji vijek. Zagreb, 1995, 260-267.

od dva do tri grafema kojima se ne može točno utvrditi oblik zbog oštećenja kamena u gornjim dijelovima slova. Neoštećene, međutim, donje haste sugeriraju ligaturu slova *a* i *r* sa sačuvanim znakom pokrate. Mogućnost da ista slova u nastavku indiciraju opatovo ime, možda *Martinus*, može se tek naslutiti na temelju škratih epigrafičkih tragova. Zamjetno korištenje spomenutih ligatura i pokrata u odnosnim epigrafičkim fragmentima upravo je znak da je natpis, u postupku njegova transponiranja s pisanog predloška u kamen oltarne mense, prethodno ordiniran na zadanoj natpisnoj plohi, što ostavlja dojam promišljeno sročena teksta i vještije zanatske izvedbe.

Dio oltarne menze s natpisom iz crkve sv. Martina u Lepurima (7)

Unatoč fragmentarnosti natpisa uklesanog na rubovima mense, razvidno je da se radi o ostatku dužeg dedikacijskog teksta čiji je subjekt neki, imenom nepoznati opat (*abbas*). Na dedikacijski karakter epigrafa upućuju brojni slični i za to vrijeme osobito karakteristični primjeri u istočnojadranskoj epigrafici, ali i onoj šireg zapadnomediterranskog kruga, bilo da se radi o posvetnim natpisima koje postavljaju crkveni subjekti (đakoni, svećenici, opati i sl.), bilo predstavnici svjetovnog društvenog sloja, kao što su to u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj bili kneževi i župani, a u gradovima ranosrednjovjekovnog dalmatinskog, bizantskog temata ugledni građani i svećenički sloj. Štoviše, postavljanje posvetno-donatorskih natpisa pojava je svojstvena vjerskom i duhovnom ozračju ranoga srednjeg vijeka. Posljedica je to zavjetovanja i posvećivanja materijalnih dobara - opredmećenog darivanja "svetih" djela najčešće vezanih uz ambijent crkve.⁵² Tom činu dedikanti prilaze smjerno i ponizno, svjesni vlastite nedostojnosti u zadobivanju Božje milosti. Zato će se mnogi u posvetnim epigrafima koje postavljaju nazvati nedostojnim grješnicima (*indigni peccatores*), tražit će

⁵² Ž. Rapanić, *Donare et dicare* (O darivanju i zavjetovanju u ranom srednjem vijeku). SHP III, 14, 159-181.

milost Božju ili će za sebe reći da su nezaslužni (*inmeritus* ili *immeritus*) u zado-
bivanju iste Božje naklonosti kao što se, uostalom, nazvao i opat (*abbas*) u nat-
pisu na kamenom oltarnom stolu predromaničke crkve u Lepurima.⁵³ Primjer je
to jedne od brojnih *formulae humilitatis* preuzetih još iz starokršćanskih epi-
grafičkih konvencija koje, kao i sam način klesanja natpisa na stranama oltarnih
mensa, nije bio nepoznat u razdoblju koje je prethodilo predromanici.⁵⁴ Uz
birane izraze kojima su iskazivali vlastitu poniznost pred Bogom dedikanti su
ponekad navodili svoja imena, a često ih i izostavljali, o čemu zasad ni lepurski
natpis, možda do nekog novog arheološkog otkrića na lokalitetu, nije pružio
odgovor. U okviru zavjetnog jezičnog formulara (*formulae devotionis*)
spomenutim atributima (*formulae humilitatis*) služili su se poput opata iz Lepura
i njemu slični zavjetnici; primjerice dedikant nepoznata imena iz crkve u
Brnazima (*indignus peccator*)⁵⁵ ili donator iz Plavna koji se javno obvezuje da
će molitvom zahvaljivati Bogu (*suplicit Deo*)⁵⁶, a sve radi spasenja grješne im
ovozemaljske duše (*pro remedio /redemptione/ anime sue*). Religiozni atributi
tipa *immeritus* (*inmeritus*) kao oznake vjerske poniznosti svojstveni su, pak,
crkvenim licima, pa se u pisanim, literarnim te epigrafičkim, izvorima tim
naslovom većinom oslovljavaju crkveni prelati.⁵⁷ Na temelju rečenih pojedino-
sti može se zaključiti da ukupan sadržaj posvetnog predromaničkog natpisa na
oltarnoj mensi iz Lepura posjeduje naglašeni votivni karakter.

Međutim, spomen opata kao dedikanta u kontekstu sakralnog lokaliteta u
Lepurima otvara dodatno pitanje vezano uz opatovu osobu i njegov odnos spram
crkvi u kojoj postavlja natpis. U starijoj hrvatskoj epigrafici zabilježeni su
crkveni dedikanati titulirani naslovom opata u nekoliko sačuvanih natpisa. Uz
lepurski, to potvrđuju podaci u još tri dosad otkrivena epigrafička izvora: iz
Nina (...*Theudebertus abbas...*), Kapitula kraj Knina (...*abbas...*), te Solina (...*a*

⁵³ Iako klasični latinitet poznaje obje jezične inačice: *immeritus* i *inmeritus*, sastavljač
teksta za natpis na oltarnoj mensi iz Lepura služi se oblikom *inmeritus* koji je u sred-
njem vijeku sve češće u uporabi, odražavajući ujedno i specifične fonemske izmjene
(*m* u *n*) kojima podliježe latinski jezik već od kasne antike nadalje (Usp. *P. Skok*,
Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije. Zagreb,
1915, 47; 25, 55).

⁵⁴ Usp. *N. Duval*, *Mensae funéraires de Sirmium et de Salone*. Vjesnik za arheologiju i
historiju dalmatinsku 77, Split 1984, 204-205. Usp. natpis na jednoj mensi iz Salone
koju autor izdvaja iz tipološke grupe sepulkralnih mensi o kojima poglavito raspravlja
te je pripisuje votivnoj, na kojoj se čita tekst *Vibius Firmus magister et quinquennalis
mesa merito dono dedit*.

⁵⁵ *S. Gunjača*, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazama kod
Sinja. SHP III., 4, Zagreb, 1955, 114-115, sl. 15.

⁵⁶ *V. Delonga*, o. c., kat. br. 204.

⁵⁷ Usp. CODEX DIPLOMATICUS I, Zagreb 1967, 86 (*Ego Drago, immeritus omnium
episcoporum episcopus...*); Isto, 107 (*Ego Petrus, abbas immeritus*); Isto, 163 (*Et ego
Theodorus, licet immeritus sacerdos ...*). Usp. također primjer iz Italije naveden uz
svjetovno lice (*Eustathius, immeritus dux*) u: *M. Migne*, Dictionnaire d' épigraphie
chrétienne II. Paris, 1852. U: Nouvelle encyclopédie théologique. Vol. XXXI., Paris,
1863, 490, ili na natpisu iz Istre uz društveno neidentificiranu osobu (*Roctegausus
immerit[us]*) u: *B. Marušić*, Djelatnost Srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja
Istre u Puli 1956.-1958. SHP III., 8-9, Zagreb, 1963, 265, Tab. IV, 1.

reverendo Moyses...) gdje počasni atribut *reverendus* u potonjem natpisu stoji kao oznaka za samostanskog poglavara - opata.⁵⁸ Provenijencija spomenutih natpisa pokazuje da se mahom radi o redovničkim opatima povijesno zasvjedočenih benediktinskih samostanskih zajednica što se nalaze u vodećim crkveno-političkim središtima ranosrednjovjekovne Hrvatske, poput starješine ranog benediktinskog samostana sv. Ambroza u Ninu ili opatima kraljevskih samostana, primjerice Sv. Bartolomeja na kninskom Kapitolu i Sv. Petra i Mojsija u Solinu. Među njima natpis iz Lepura koji bilježi posvetu nekog "nezaslužnog" opata na ploči oltara u crkvi sv. Martina, bio bi za sada jedini sačuvani epigrafički podatak o samostanskom nadstojniku kojega zbog skromnog poznavanja ukupne arheološko-povijesne slike lokaliteta uz crkvu sv. Martina nije moguće sa sigurnošću povezati uz određenu, povijesnim dokumentom posvjedočenu, te arheološkom gradom potvrđenu, samostalnu redovničku zajednicu. Stoga se mogu samo iznositi pretpostavke vezane uz konkretni natpis i kulturnu sredinu u kojoj nastaje. S obzirom na gornje primjere što se vežu uz starješine samostalnih cenobija (opatija) u Hrvatskoj ranog srednjeg vijeka, ali i prostorne relacije tih nalaza u odnosu na sakralni lokalitet u Lepurima, u votivnom natpisu iz Sv. Martina moguće je prepoznati opata jednog od spomenutih vladarskih samostana, ninskog Sv. Ambroza ili kninskog Sv. Bartolomeja. Taj, kao ugledno crkveno lice onoga doba, na stanovit način participira u gradnji i opremanju kulturnog prostora u Lepurima, što se po svoj prilici zbilo u vrijeme graditeljskog poleta koji je u Hrvatskoj snažnije otpočeo za Branimirova vladanja. Promatran u spomenutom kontekstu, natpis se podjednako može dovesti u vezu i sa starješinom nekog manjeg područnog cenobija koji je postojao uz crkvu sv. Martina, odnosno redovničkom cellom vezanom uz ninsku ili kninsku samostansku maticu. Teoretski bi se mogla prihvatiti čak i pretpostavka o laičkom opatu - instituciji koja je posvjedočena u ranom srednjem vijeku, od 8. do 11. st., u zapadnoj crkvi, a odraz je izvanjskog utjecaja svjetovnjaka te slabljenja crkvene discipline i organizacije, premda u našoj pisanoj povijesti nema primjera koji bi to jasno potvrđivali.⁵⁹ Spominjući i takvu mogućnost imamo u vidu činjenicu da su u srednjem vijeku, naslov opata (*abbas*) nosili i obični upravitelji nekih crkava i neredovničkih crkava koje su se također mogle nazivati opatijama.⁶⁰ Atribucija opata iz natpisa laičkom predstojniku, tj. necrkvenoj osobi jest mogućnost koja u to ranosrednjovjekovno doba nije nerealna, pa analogno primjerima koji su karakteristični za zapadnoeuropsku crkvenu organizaciju (sc. privatna crkva, svjetovni svećenik i sl.), laičku osobu u crkvenoj službi ne bi bilo nemoguće općenito pretpostaviti i u hrvatskim krajevima do vremena Grgurovskih reformi u 2. pol. 11. st. što je, barem zasad, radna hipoteza.

Iz svega što smo rekli vidljivo je da je opat (*abbas*) spomenut u natpisu dedikant koji posvećuje crkveni oltar, očito u prigodi njegove svečane konsekracije i o tome ostavlja zapis u crkvi sagrađenoj (obnovljenoj ili opremljenoj) pod vladarskim patronatom. Na posvetu oltara imenom Bogorodice upućuje riječ *...genetrix...* (sl. 6) kao raspoznatljivi atribut Sv. Marije, u cijelosti sačuvan na stranici oltarne mense. Kako titular recentne crkve u Lepurima nije vezan uz Marijino ime jer je zdanje naslovljeno sv. Martinu, kao što je ono nepoznato i u

⁵⁸ V. Delonga, o. c., kat. br. 174, 74, 99.

⁵⁹ I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj I. Split, 1963, 57.

danas dostupnim arhivskim vrelima, moglo bi se promišljati da spomen Bogorodice u predromanici u sklopu posvete crkvenog oltara, upućuje na ranosrednjovjekovni titular crkve ili otkriva jednog od više štovanih naslovnika. Smijemo li možda tu posvetu dovesti u vezu i s nekom od ranije postojećom tradicijom štovanja Marijine osobe ustanovljenom već u kasnoj antici, možda u krugu starijeg kršćanskog objekta na tom mjestu, o kojemu se zasad tek hipotetički razmišlja ili, pak, u njegovoj blizini, u arealu Asserija-Lepuri.

Dio oltarne menze s natpisom iz crkve sv. Martina u Lepurima (6)

Usudili bismo se tradiciju Bogorodičina kulta slijediti i dublje, u stanovitoj vremenskoj okomici možda još od antičkih vremena, otkrivajući joj uzroke u ozračju metroačke religije, izrasle iz kulta rimske Kibe (Velike Majke; Stvoriteljice) koji se jamačno njegovao u samoj Asseriji⁶¹, a moguće i u širem krugu aserijatskog liburnsko-rimskog municipija, za što u Lepurima postoje arheološke indicije, prepoznatljive u nalazu kamenog reljefa Atisa, Kibelina mitološkog paredra.⁶² Ali, neovisno o mogućim popratnim konotacijama, taj nalaz već sam po sebi obogaćuje dosadašnje spoznaje o orijentalnim, metroačkim kultovima u unutrašnjosti klasične Liburnije od druge polovice 2. do 4. st.⁶³ Materijalne potvrde o kultovima Kibe i Atisa, duboko prožetima metafizičkim komponentama, potonji moguće u kakvom sinkretizmu s autohtonim Silvanom te vezan uz cikluse rasta i zamiranja prirode, ili obrede u poljodjelstvu, ne bi trebali biti neobični u plodnoj aserijatskoj okolici, u kasnije rimsko doba.⁶⁴ Možda idemo predaleko pri razmatranju antičko-starokršćansko-ranosrednjovjekovnog kontinuiteta u lepurskom (u širem smislu aserijatskom)

⁶⁰ Takvi primjeri iz kasnijeg srednjovjekovnog razdoblja kod nas su u najvećem broju zabilježeni na jugu Dalmacije i istočnim dijelovima Istre (Isti, o. c., 104).

⁶¹ J. Medini, Kult Kibe u antičkoj Liburniji. Senjski zbornik 20, Senj, 1993, 8.

⁶² Usp. bilj. 5.

⁶³ J. Medini, Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana. Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije), Zadar, 1976, 197-202; Metroaca Burnensia. Diadora 11. Zadar, 1989, 256, 266.

⁶⁴ J. Medini, Kult Kibe..., 12; Isti, Rimska i orijentalne religije..., 196-197.

kraju, razmišljajući o mnogim dodirnim točkama i istoznačnosti dvaju prividno različitih sadržaja poganskog i kršćanskog kulta: kršćanske Bogorodice i rimske Velike Majke (*Magna Mater Deorum*) pri čemu Magna Mater biva asimilirana štovanjem Bogorodice u ranom kršćanstvu, što je u znanosti već uočeno.⁶⁵ Međutim, možda i slučajna, ali sugestivna, nameće se misao o podudarnosti nekih elemenata, koju potkrepljuje činjenica o Atisovu nalazu u Lepurima, odnosno Kibelinu zavjetnom žrtveniku u obližnjoj Aseriji. Premda bi sve dalje rasprave o tomu, kao i o ranosrednjovjekovnim titularima crkve u Lepurima bile podosta spekulativne na ovom stupnju poznavanja arheološke građe i slike lokaliteta, posebice one o odnosu sadašnjeg naslovnika Sv. Martina, koji također upućuje na stariji sloj ranosrednjovjekovnih titulara, i Sv. Marije, ipak ostaje pitanje: je li kult Bogorodice u Lepurima možda stariji od same predromanike, a time i njenog današnjeg titulara Sv. Martina?

Sada kada su arheološki zahvati na lokalitetu sasvim izgledni i mogući, svako teorijsko domišljanje o sudbini predromaničke crkve i njena namještaja u kasnijim stoljećima srednjega vijeka bili bi suvišni i po struku nekorektni. U sljedećim će razdobljima sigurno bitnu ulogu imati razvitak naseobinske aglomeracije kojoj je crkva pripadala, također i funkcija u njezinu sklopu. Napose je zanimljiva relacija crkve i groblja koje se oko nje formira, a čiji su zasad najstariji vidljivi znakovi iz kasnog srednjeg vijeka, što ne znači da nema i starijih srednjovjekovnih slojeva; zatim položaj crkve u trenutku premještanja središta župe u Perušić te niz pitanja koja prepuštamo arheološkoj detekciji koja će o tome zasigurno dati konačnu riječ.

* * *

Ako se zajedno uzmu u obzir oba pokazatelja, likovni i epigrafički, čini se da ništa ne priječi da se kulturni sloj kojemu pripadaju dosada prikupljeni predromanički kameni ulomci iz Sv. Martina sagleda u vrijeme poodmaklog 9. st. Pitanje cjelovitog opusa i dalje je, dakako, otvoreno ali, na temelju dosadašnjih parcijalnih spoznaja, što ih pružaju nesustavno prikupljeni kameni ulomci, već je očigledno da radionicu valja tražiti u doba kneza Branimira. Na kiparsko-epigrafičkim ulomcima koji dekorativno sasvim stoje u okviru stilskog tijeka predromaničke plastike druge polovice 9. st., prepoznatljiv je likovni rukopis jedne

⁶⁵ U antičkoj Saloni u kojem je cvao kult orijentalne božice Kibele (*Magna Mater deorum*), pretpostavke su da se već krajem 3. st. gasi, doživjevši stanovitu *interpretatio christiana* pod novim, snažnim uplivom kršćanstva i štovanja Bogorodice (*I. Babić*, Prostor između Trogira i Solina. Trogir 1984, 55; *B. Migotti*, Antičko-srednjovjekovni sakralni kontinuitet na području Dalmacije. *Opuscula Archeologica* 16, Zagreb, 1992, 236; *M. Šašel*, Private munificence in Salonae under the principate. VAHD 86/1993, Split, 1994, 204, 214). Pak, na prostoru iza svetišta današnje Katedrale u Senju naslovljene Sv. Mariji nađeni su ostaci arhitekture antičkog metroona i dva natpisa posvećena Magni Mater (*M. Glavičić*, Natpisi antičke Senije. RFFZ 33 (20)/1993-1994, Zadar, 1994, 63-65); Nova i vrlo sadržajna razmišljanja o oblicima kontinuiranja antičkih metroačkih kognacija vezanih uz Kibelin kult i kasnijih starokršćanskih, te srednjovjekovnih marijanskih bratimskih udruženja iznosi *B. Migotti*, Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova. SHP III, 16, Split 1986. (1987), 182-183.

od više klesarskih radionica koje djeluju u Branimirovo vrijeme. To je radionica koja se odlikuje kvalitetnim klesarsko-epigrafičkim ostvarenjima, vjerojatno dulje zanatske tradicije, očito vezane uz gradska središta Splita i Zadra. Likovno-stilske analogije kojima raspoložemo omogućuju da se sačuvani ulomci crkvenog namještaja iz Lepura smjeste u kontekst djelovanja onih klesarskih ateliera koji opskrbljuju brojne sakralne interijere diljem hrvatske kneževine krajem 9. st.; ova potvrđena na predromaničkom namještaju u Lepurima, vjerojatno, na svojevrsnoj tangenti srednjodalmatinskih radionica i onih sjevernodalmatinskog prostora koje su djelovale u najužem krugu ninske biskupije, u Kotarima.

To je vrijeme, čini se, ostavilo svojevrsnu naznaku infiltriranja djelokruga splitskih radionica na hrvatske prostore preko Krke u pravcu zadarskog zaleda, moguće kao posljedica pokušaja objedinjavanja dalmatinskih biskupija s hrvatskom (ninskom) u doba biskupa Teodozija, a za vladanja Branimira (878-892), posebice nakon Teodozijeva stupanja na splitsku biskupsku stolicu, 886. god. I sam natpis u Muću određen Branimirovim imenom i godinom 888. nastaje u tim okolnostima, pa stanovito otvaranje novih prostora za djelovanje splitskih klesara i u dijelovima hrvatske kneževine preko Krke ne bi trebalo biti neočekivano. Sudeći po kiparsko-epigrafičkim formama na oltarnoj ogradi iz Muncimirova vremena u Uzdolju kraj Knina, te osobito Budimirovu zabatu iz Kule Atlagića kod Benkovca, ta djelatnost, započeta za Branimira, od Muncimira nadalje bit će sve očitija.

Završavamo ovaj prilog uvjereni da će se ovdje obrađeni ulomci jednoga dana, nakon provedenih arheoloških iskopavanja, naći u kakvoj-takvoj cjelini s njima pripadajućim, nekada jedinstvenim liturgijskim kamenim ansamblom predromaničke crkve na lokalitetu Sv. Martina u Lepurima. Stoga, svi netom izloženi stavovi i pretpostavke neka tek budu preliminarna razmišljanja za nove, predstojeće arheološke zahvate na crkvi i groblju.

MONUMENTI PREROMANICI DALLA CHIESETTA DI S. MARTINO
A LEPURI PRESSO BENKOVAC

Vedrana Delonga

Il paese di Lepuri, che sorge nelle immediate vicinanze di Benkovac, è un interessante microcomplesso archeologico nella ricca e stratificata topografia storico-culturale del retroterra rurale di Zara (Ravni kotari). Lo sviluppo di un agglomerato abitativo sul luogo dell'odierno Lepuri fu determinato nell'antichità dalla vicinanza del castello di Asseria, uno dei principali "municipia" nella Liburnia classica, nel medioevo, invece, dalla vicinanza di Podgrade, importante abitato del comitato medievale di Luka.

Nell'archeologia medievale Lepuri è noto per la località archeologica con la chiesa di S. Martino (distrutta completamente nella Guerra patria del 1991-1995) e il vecchio cimitero che si trovano proprio sulla comunicazione viaria Benkovac-Skradin. La località non è stata finora oggetto di ricerche archeologiche, sebbene abbondi di reperti preromanici casuali che indicano la presenza di un edificio altomedievale in questa posizione. Dell'edificio in questione ha scritto in precedenza I. Petricioli, avvertendo della stratificazione di questa architettura sacra che possiede tre fasi costruttive medievali: preromanica, romanica e gotica.

Nell'articolo si analizzano resti di arredi sacri preromanici provenienti dalla chiesa ricordata. I frammenti presentano i caratteri stilistici della scultura della seconda metà del IX sec. Sono prodotti da una bottega caratterizzata da una più lunga tradizione artigianale, formatasi sulle esperienze delle botteghe urbane di Spalato e Zara. Coincidenze visibili con il repertorio figurativo della scultura preromanica spalatina inducono a concludere che si tratti di un'infiltrazione delle botteghe spalatine nei territori croati oltre il fiume Krka, in direzione del retroterra zaratino. Condizionano tale fenomeno le circostanze religiose e politiche subentrate dopo l'anno 886 come riflesso del tentativo di unificazione dei vescovati dalmati con il vescovato croato (nonense) al tempo del vescovo Teodosio, regnante il principe Branimir, nel IX secolo inoltrato. I resti delle iscrizioni dedicatorie latine sugli arredi in pietra riportano dati sulla sistemazione e la decorazione dell'interno sacro e sulla consacrazione di un altare da parte di un abate, ciò che verosimilmente accadeva sotto la protezione del principe di Croazia nell'inoltrato IX sec.